

СТАНОВИЩЕ ВИКЛАДАЧІВ ВІТЧИЗНЯНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Валерій РАДУЛ, Ольга РАДУЛ

У статті аналізуються соціальний та науковий статус викладачів університетів ХІХ – початку ХХ століття, їх навчальні та громадські обов'язки, обумовлені статутами, матеріальне становище.

Ключові слова: університет, викладач, професор, статут.

У ХІХ ст. на території України, що входила до складу Російської імперії, було відкрито три університети – у Харкові (1805 р.), Києві (1834 р.) та Одесі (1865 р.) Життя вітчизняних університетів регламентувалося статутами, інструкціями, розпорядженнями та правилами. У ХІХ – на початку ХХ ст. було прийнято чотири статuti університетів – у 1804, 1835, 1863 та 1884 рр. Усі університети були державними і мали статус імператорських. Статuti визначали структуру університетів, обов'язки і права професорсько-викладацького складу і

студентів, функції рад і правлінь університетів, їх училищних комітетів, факультетських рад, навчально-допоміжних підрозділів (інститутів, бібліотек, друкарень, лабораторій, ботанічних садів тощо), форми зв'язків із закордонними навчальними і науковими установами.

Статути – загальні та укладені спеціально для певних університетів – визначали викладацький склад. За статутами 1804 та 1835 рр. до викладачів належали ординарні (штатні) та екстраординарні (позаштатні) професори, ад'юнкти, лектори, прозектори і вчителі мистецтв. За статутом 1863 р. виникають посади доцентів і приват-доцентів (позаштатних). Лектори викладали іноземні мови. На медичному факультеті викладання інколи покладалося на прозекторів і навіть на лаборантів.

Згідно з законодавством Росії університети входили до загальної системи ієрархії чиновників. Професорам і викладачам присвоювалися чини за класами, що підтверджувалося усіма статутами. Вони носили форменні мундири. Ректор мав чин V класу, ад'юнкт і прозектор – VII класу, екстраординарний професор, ад'юнкт і прозектор – VIII класу. Вчені ступені також давали право на чини. Під час вступу на державну службу доктор наук отримував чин VIII класу, магістр IX, кандидат – X класу. До кінця служби багато професорів досягали чину дійсного статського радника (рівного генеральському званню), деяким вдавалося дослужитися до чину таємного радника. Вчений ступінь відкривав шлях до дворянства і пов'язаних з ним привілеїв. Відповідно до законів, чин IX класу давав особисте дворянство, IV класу (дійсний статський радник) – родове (успадковане) дворянство [4, 243–245].

Статут 1804 р. для найбільших університетів (Московського, Харківського і Казанського) передбачав штат із 28 професорів, 12 ад'юнктів, 3 лекторів (викладачів іноземних мов) та 3 учителів мистецтв і верхової їзди [6, Статут 1804, § 24], однак на практиці викладачів могло бути значно менше. Зокрема, у Харківському університеті у 1810 р. професорів було 24 особи, а перший склад професорів нараховував усього 9 [5, 233, 234].

Професори викладали основні курси, додаткові читалися екстраординарними професорами, ад'юнктами або магістрами.

Претенденти на всі університетські ступені повинні були пройти певні іспити [6, Статут 1804, р. IX], зазвичай, публічні: співбесіди з різних питань деяких наук; довільні бесіди з інших предметів; письмові твори з питань, вибраних жеребкуванням; практичні роботи (особливо для медиків); читання публічних лекцій. Дисертації також захищалися публічно. Претенденти на звання професора повинні були надати свої праці, а також «общее рассуждение о науке, о которой идет дело, о предметах оной, о ее пространстве, успехах, о настоящем ее состоянии, удобнейшем способе преподавать оную и разных писателях, лучшим

образом объяснивших относящиеся к ней предметы» [там само, § 60]. Після всіх іспитів обрання на посади відбувалося на Раді університету.

На професорів покладалися й громадські обов'язки:

- професори, які викладали в педагогічних інститутах при університетах, повинні були годину на тиждень присвячувати навчанню кандидатів;

- професори, які не мали учнів, отримували завдання від Загальних зборів, наприклад, дослідження з астрономії чи фізики, або здійснення інспекцій навчальних закладів округу [там само, § 32, 33];

- професори наглядали за спеціальними кабінетами (природничими, фізичними, хімічними, медичними), ботанічними садами, оскільки без їхнього дозволу інші викладачі не могли ними користуватися [там само, Р. VIII].

Перший статут Київського університету 1833 р. передбачав для викладання у ньому 15 професорів ординарних, 4 екстраординарних та 6 ад'юнктів [2, 70].

Кількість викладачів за статутом 1835 р. також була неоднаковою для різних університетів. Так, Московський, Харківський і Казанський університети мали по 26 ординарних професорів і 13 екстраординарних професорів, одного професора богослов'я (у Київському університеті – 2: одного – православного, другого – римо-католицького віросповідання), 8 ад'юнктів, 2 прозекторів з двома помічниками, 4 лекторів іноземних мов, учителя малювання та кількох учителів мистецтв (фехтування, музики, танців, верхової їзди). У Петербурзькому і Київському університетах кількість викладачів була дещо меншою.

Заміщення викладацьких вакансій відбувалося обранням радою таємним голосуванням. Претендент повинен був подати свої наукові праці і прочитати три пробні лекції. Для обрання на посаду ординарного чи екстраординарного професора треба було мати ступінь доктора, для отримання звання ад'юнкта – ступінь магістра. Професори і ад'юнкти затверджувалися міністром, який міг призначити їх і на власний розсуд, усі інші (кореспонденти, прозектори, лектори, викладачі мистецтв) – попечителем навчального округу.

Після 25 років служби професору присвоювалося звання заслуженого, а його кафедра оголошувалася вакантною. Пенсія призначалася в розмірі повного окладу зарплати. У разі повторного обрання (ще на 5 років) вона виплачувалася понад зарплату [6, Статут 1835, п. 83].

Статут 1835 р. визначав чіткі вимоги до професорів [там само, п.п. 85–89]:

- 1) повне, правильне і «благонамеренное» викладання свого предмету;
- 2) точне й достовірне знання тих наук, які він викладає, та знання про їх розвиток у вченому світі;

3) участь у засіданнях Ради, факультетських зборах, Правлінні університету;

4) викладання свого предмету не менше 8 годин на тиждень (ректор – 4 години);

5) старанність у викладанні свого предмету, уважне ставлення до кожного студента, проведення опитування студентів у кінці семестру;

6) обов'язкове читання лекцій (за неявку на лекцію без поважної причини стягувалася частина заробітної плати, яка перераховувалася до університетського фонду);

7) заборона очолювати дві кафедри.

За статутом 1835 р. визначалися такі наукові ступені: кандидат, магістр і доктор. Іспити на ці звання відбувалися на факультетах у присутності 2–3 професорів, які не працювали на факультеті, і призначалися депутатами від Ради. Студентам, які на відмінно закінчили університетський курс, відразу присвоювали ступінь кандидата. Інші студенти і випускники ліцеїв допускалися до іспитів для одержання ступеня кандидата, через рік після отримання цього ступеня – магістра, і також через рік після його присвоєння – доктора. Іноземці, які отримали ступінь доктора в інших державах, допускалися до іспитів на ступінь магістра, а через рік – на ступінь доктора [там само, п.п. 109–115].

У п'яти університетах Росії в середині XIX ст. працювало загалом 300 професорів і викладачів, що було дуже мало. За штатами кафедри мали 1–2 викладачів. Один професор викладав усю російську історію, інший – усі галузі слов'янознавства. Загальну історію викладали 2–3 викладачі. Читання фізичної географії статут покладав на професора фізики. Не маючи можливості ретельно розробляти всі предмети своєї кафедри, професор часто був змушений обмежуватися досить елементарним курсом або зосереджувати увагу на якійсь його частині, залишаючи поза увагою останні.

Потреба у збільшенні викладацького складу відбилася у статуті 1863 р., який визначав у кожному університеті штат із 62 професорів і 33 доцентів (не враховуючи професорів богослов'я та лекторів) та передбачав їх збільшення за потребою та коштами університету. При цьому кількість приват-доцентів могла бути необмеженою [6, Статут 1863 р., §§ 6, 13–16, 21].

Ординарним чи екстраординарним професором міг стати тільки доктор наук, доцентом – магістр, приват-доцентами могли бути і кандидати, які публічно захистили дисертацію в присутності факультету, де вони хотіли б викладати [там само, § 68]. Професори після обрання Радою, затверджувалися міністром, а доценти і лектори – попечителем навчального округу [там само, § 72]. Вчені ступені могли одержати як піддані Російської імперії, так й іноземці [там само, § 114].

Обов'язки штатних викладачів передбачали: а) надання детального звіту про своє викладання факультетським зборам; б) виконання доручень

факультету чи Ради згідно з учених занять; в) участь в іспитах кандидатів на різні учительські місця, а також домашніх учителів [там само, § 82].

За статутом 1884 р. [6, п. 60] на історико-філологічному та фізико-математичному факультетах передбачався штат із 12 ординарних та по 5 екстраординарних професорів, на юридичному – 11 ординарних і 4 екстраординарних, на медичному – 14 ординарних і 9 екстраординарних професорів. Їх кількість могла збільшуватися, залежно від потреб і коштів. Право призначати позаштатних професорів надавалося міністру народної освіти.

На всіх факультетах, крім медичного, упроваджувалося тільки два наукових ступені – магістра і доктора, які присвоювалися послідовно одна за одною, на медичному факультеті – тільки один – доктора [6, Статут 1884, п. 85], ступінь доцента (як і приват-доцента) не передбачався. Щоб стати магістром треба було скласти усний іспит і публічно захистити дисертацію. Для здобуття ступеня доктора існувало дві можливості: 1) публічно захистити дисертацію, схвалену факультетом; 2) за видатні наукові праці (без захисту дисертації) за поданням факультету, Ради університету (якщо проголосувало дві третини складу) та затвердженням міністра освіти [там само, п.п. 87, 89].

До викладацького складу входили і приват-доценти. Ними могли бути: а) особи, які мали науковий ступінь; б) професори інших вищих навчальних закладів; в) особи, відомі своїми науковими працями, і затверджені міністром освіти після пробних лекцій; г) особи, які пройшли іспит на ступінь магістра, але ще не захистили дисертації, однак отримали від одного з університетів свідоцтво на право викладання у званні приват-доцента [там само, п. 109].

Професором міг стати тільки доктор, який довів викладацьке уміння читанням лекцій не менше трьох років у званні приват-доцента університету чи іншого вищого навчального закладу [там само, п. 99].

Штатні викладачі зобов'язувалися виконувати доручення своїх факультетських зборів, Ради університету і попечителя навчального округу, які пов'язувалися з їхніми науковими заняттями [там само, п. 69].

У другій половині XIX ст. в усіх університетах відбувалося зростання кількості наукових кадрів, що підтверджують такі цифри: у Харківському університеті з 81 викладача у 1881 р. їх кількість зросла до 160 у 1904 р. (разом штатних і позаштатних); у Київському – відповідно з 77 до 151; у Новоросійському – з 49 до 118 осіб [8, 168]. Якщо у 1884 р. у шести університетах Росії було 54 вакансії, то вже наприкінці XIX ст. скарги на відсутність викладацьких кадрів при незаміщеності кафедр припиняються.

«Свобода викладання», декларативно проголошена статутом 1884 р. [6, п. 68], уможливлювала оголошення для викладача паралельного курсу. На практиці було мало випадків, коли один професор (або приват-доцент) оголошував курс на противагу курсу іншого професора. Ідея конкуренції

між викладачами залишалася нездійсненою, що пояснювалося передусім невеликою кількістю вчених в університетах, а також упровадженням зверху обов'язкових курсів.

З 1904 до 1913 р. кількість викладачів майже не збільшилася. У трьох університетах України в 1913 р. працювало 448 викладачів, з них 173 ординарних і 58 екстраординарних професорів, 204 приват-доценти і 13 викладачів. У середньому на одного викладача припадало 23 студенти [1, 20].

Університетські професори і викладачі серед інтелігенції Російської імперії були особливою групою, яка відрізнялася від інших освітою, діяльністю, становищем у суспільстві, деякими своєрідними рисами. Подібно іншим соціальним прошаркам це була історична змінювана категорія, на яку впливали час, умови, в яких треба було діяти.

Професорами були представники різних соціальних станів – від поміщиків до кріпосних селян. До російського дворянства належало меншість професорів і викладачів (близько 35 %). У 1854–1862 рр. у Київському університеті із 79 викладачів – 34 походили з дворян і чиновників, у Харківському із 75 – 21 [3, 221].

Становище професора у свідомості панівних класів розцінювалося невисоко. Однак із зростанням капіталістичних відносин деякі вихідці з поміщицьких родин, які бідували або відчували покликання, набували інтелігентних професій. Інколи обирали і вчену кар'єру, яка вважалася не вигідною, але відповідала духовним запитам кращих представників дворянства. В середині XIX ст. цей процес посилювався. За даними Г. І. Щетініної, у 1875 р. із 315 штатних викладачів шести університетів Росії 129 (або 40,9%) належали до дворянства, 114 (або 36%) – різночинців [8, 51].

Тільки деякі професори поміщицького походження володіли землею і залежними селянами. Дехто з професорів-дворян не бажав вступати у володіння селянами і відпускав їх на волю, як зробив на початку 50-х років І. В. Вернадський [3, 222]. Великих землевласників, що мали більше, ніж 1000 десятин, з-поміж професорів було всього семеро. У другій половині XIX ст. більшість викладачів-дворян (58 %) не мала земельної власності взагалі [8, 52].

Багато професорів походили з родин середнього і нижчого духовенства. Деякі професори, зокрема Д. Менделєєв (батько Менделєєва був чиновником – надворним радником), І. Срезневський, були людьми інтелігентних професій не в першому поколінні. І тільки одиниці походили з селянського і кріпосного стану. Так, із державних селян професорського звання досяг зоолог А. П. Богданов, який закінчив Московський університет у 1855 р.

На початку XX ст. кількість викладачів-недворян збільшується. У 1904 р. із 531 штатного викладача (усього штатних було 545) семи університетів Росії 39,3 % походили із дворян, 53,3 % – не належали до

дворянства. Із 545 викладчів 12 походили із селян [8, 170]. Якщо брати певні університети, то найбільше представників дворянства було у Новоросійському університеті – 35 (48 %), у Київському їх було 35 осіб (40,7 %), найменше у Харківському – 29 (30,5 %). Із дворянського стану походили професори Харківського університету В. П. Бузескул, М. Ф. Сумцов, Д. М. Овсяніко-Куликовський, М. О. Гредескул, професори Київського університету – О. М. Северцев, І. В. Лучицький, В. С. Іконніков, В. В. Антонович, М. В. Довнар-Запольський та ін.

Стабільним і досить високим був відсоток вихідців із духовного звання: у Харківському університеті – 19 осіб (20 %), у Київському – 19 (22 %), у Новоросійському – 16 (22 %). Серед них – професор фінансового права П. П. Мігулін, професор-невропатолог Я. О. Анфімов (Харківський університет), професор технічної хімії В. М. Петрієв, географ І. Л. Яворський, професор російської мови і літератури В. М. Мочульський (Новоросійський університет), професор М. Ф. Владимирський-Буданов, медик І. А. Сікорський (Київський університет) та ін.

Дітей чиновників в університетській корпорації у Харківському університеті було 23 особи (24,2 %), у Київському – 12 (14 %) і в Новоросійському – 6 (8,2 %). Меншим в університетах було представництво міських верств населення. Так, дітей купців у Харківському університеті нараховувалося 5 осіб (5,2 %), у Київському – 4 (4,6 %), Новоросійському – 3 (4,1 %), зокрема це професор історії російського права Київського університету св. Володимира М. М. Ясинський, юрист М. Я. Пергамент, який у 1890 р. закінчив Новоросійський університет і залишений в університеті з 1891 р.

Вихідців із міщан у Київському було 7 осіб (8,1 %), Харківському – 6 (6,3 %), Новоросійському – 1 (1,3 %) [7, 184]. Міщанин за походженням був, наприклад, професор Харківського університету історик Д. І. Багалій, сином фабриканта був професор фармакології Київського університету Ю. П. Лауденбах.

Труднощі наукової кар'єри, яка вимагала певної матеріальної забезпеченості й вільного часу пояснює малочисельність представників селянства. Їх взагалі не було у Петербурзькому і Казанському університетах, в Київському їх було 4 особи (4,6 %), Харківському – 2 (2,1 %), Новоросійському – 1 (1,3 %). Із селян був професор теорії та історії мистецтв Харківського університету Г. К. Редкін [8, 184–186].

Загалом професори утворювали прошарок переважно різночинської помірно-ліберальної інтелігенції із відомою часткою консервативно налаштованих осіб. Незважаючи на походження, будучи відносно невеликою соціальною групою, професори становили одну соціальну групу, представляли впливовий і своєрідний прошарок інтелігенції. Сучасники сприймали її як особливий, учений стан. Ця група мала низку спільних ознак, користувалася юридично встановленими правами й

обов'язками. Вступаючи на шлях ученої діяльності, людина набувала нового становища в суспільстві, переважно відриваючись від свого соціального середовища. Професура належала до найбільш забезпеченої і відносно привілейованої частини інтелігенції.

Однак її становище не можна порівнювати з привілеями поміщиків і аристократії. Воно вимагало ґрунтовних знань, досягалось величезною працею, обумовлювалося, зазвичай, непересічними обдаруваннями і здібностями, тоді як представники пануючих верств населення отримували всі привілеї у спадок без будь-яких заслуг і зусиль.

Заробітна плата і навантаження викладачів університетів змінювалася протягом століття. Так, за статутом 1804 р. професор отримував 2000 крб. у рік, при цьому його тижневе навантаження становило 3–4 години на тиждень. Для порівняння, робітники Санкт-Петербурга, які працювали по 60–70 годин, отримували 36–168 крб. (у середньому 80 крб.).

Згідно із статутом 1835 р. професор був зобов'язаний викладати свій предмет не менше 8 годин на тиждень. Його зарплата становила 5000 крб. (у столичних містах) на рік, до яких додавалося ще 500 крб. квартирних, у провінційних містах професор отримував 4000 крб. Зарплата ректора становила 6500 крб., екстраординарного професора – 3500 крб. та ще 400 крб. квартирних, ад'юнкта – 2500 крб. і 300 крб. квартирних, лектора – 1800 крб., бібліотекаря – 2500 крб., бухгалтера – 1500 крб. У цей же час учитель повітового училища провінційного міста отримував 200 крб., а робітники заводів середньої кваліфікації у столичних містах 120–130 крб., меншої – 72 крб., на уральських заводах – 50–115 крб. Порівняно з челябинським робітником московський професор міг купити у 95 разів більше житнього борошна, у 135 разів гречки, у 46 разів яловичини, в 48 разів коров'ячого масла [7]. Однак у подальшому така різниця в оплаті скорочувалася.

У 1863 р. ординарний професор отримував уже 3000 крб. на рік.

За статутом 1884 р. ординарний професор отримував ті ж 3000 крб., екстраординарний – 2000 крб. Надбавлення за посаду декана становила 600 крб., ректора – 1500 крб. Водночас армійський полковник, командир полку отримував 3711 крб., однак на пенсію він виходив після 35 років служби. Розмір середнього заробітку робітників по всій імперії на 1890 р. становив 187 крб. Отже, на кінець XIX ст. заробітна плата професора у 18 разів перевищувала заробітну плату робітника. Ставки професорів і викладачів до 1917 р. були незмінними [7]. Все це стосувалося ординарних викладачів.

Певний час (з 1884 р. до початку XX ст.) була погодинна оплата праці професорів (так звані гонорари, які впроваджувалися статутом 1884 р.), мета якої полягала у покращенні матеріального становища наукової інтелігенції. З кожного студента і стороннього слухача бралася плата за слухання лекцій і за участь у практичних заняттях по 5 крб. за

півріччя на користь університету і по 1 крб. за одне заняття на тиждень певному викладачу, чиї лекції і практичні він хотів відвідувати [6, Статут 1884, п. 129].

Це положення статуту викликало загальне невдоволення, причиною якого було встановлення «згори» обов'язкових курсів, відсутність свободи викладання та слухання. До того ж, система гонорарів стала гальмом у подальшому розвитку викладання. Інтереси розширення його обсягу, збільшення кількості лекцій зіштовхувалися з матеріальними можливостями студентів, оскільки зумовлювали збільшення гонорару.

З іншого боку, за відсутності свободи слухання студентів гонорар спричинив нерівномірну оплату праці викладачів, які читали обов'язкові і необов'язкові курси, на багатолюдних факультетах і на відділеннях з вузькою спеціалізацією. Професор Д. І. Багалій в огляді економічного становища російських університетів писав, що професори східного факультету Петербурзького університету отримували в середньому в 121 раз менше за юристів [8, 159]. Тому на початку XX ст. університети висловились за повну відміну гонорару.

Праця позаштатних викладачів оплачувалася із спеціальних фондів, або й зовсім не оплачувалася, оплата була невисокою і нестабільною, службові права на них не поширювалися. Загалом життя позаштатних викладачів дуже часто було злиденним.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вища школа УРСР за 50 років (1917–1967) (Історичний нарис): у 2 ч. – К.: В-во київського університету, 1967. – Ч. 1 (1917–1945). – 395 с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира. – Т. 1. Университет св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Тип. Имп. Университета св. Владимира, 1884. – 674 с.
3. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М.: Наука, 1985. – 350 с.
4. Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.): [Монографія] / О. С. Радул. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – 536 с.
5. Сірополко С. Історія освіти в Україні [підготував Ю. Вільчинський] / С. Сірополко. – 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
6. Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. – С-Пб.: Типо-Литография С.-Петербургской Тюрьмы, 1901. – 269 стб.
7. Шипилов А. Заработная плата российского профессора в прошлом, настоящем и будущем / А. Шипилов // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2003. – № 4. – С. 33–42.
8. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – 231 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Радул Валерій Вікторович – доктор педагогічних наук, професор, завідувачий кафедрою педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка

Коло наукових інтересів: дослідження особливостей соціально-професійного розвитку особистості.

Радул Ольга Сергіївна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка

Коло наукових інтересів: історія вітчизняної педагогіки.